

ПАВЛИКІВСЬКИЙ В. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових
дисциплін та адміністративного права
(Харківський економіко-правовий університет)

УДК 343.412

ПІДСТАВИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ ПОРУШЕНЬ СВОБОДИ СЛОВА Й ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ

У статті аналізуються підстави кримінально-правової заборони порушень свободи слова та діяльності засобів масової інформації. Установлено, що основними підставами криміналізації вказаних порушень є несприятлива динаміка цього виду суспільно небезпечних діянь, необхідність кримінально-правової гарантії охорони конституційних прав людини й наявність міжнародно-правових зобов'язань України щодо протидії посяганням у сфері свободи слова та незалежності засобів масової інформації.

Ключові слова: свобода слова, свобода журналістської діяльності, підстави криміналізації, кримінальна відповідальність, перешкодження професійній діяльності журналістів.

В статье анализируются принципы криминализации нарушений свободы слова и деятельности средств массовой информации. Установлено, что основаниями криминализации указанных нарушений выступают неблагоприятная динамика этого вида общественно опасных деяний, необходимость уголовно-правовой гарантии охраны конституционных прав человека и наличие международно-правовых обязательств Украины относительно противодействия посягательствам в сфере свободы слова и независимости средств массовой информации.

Ключевые слова: свобода слова, свобода журналистской деятельности, основания криминализации, уголовная ответственность, воспрепятствование профессиональной деятельности журналистов.

The author analyzes the legal foundation of the criminal law prohibition of violations of freedom of speech and media activities. It is established that the grounds of criminalization of these violations are unfavorable dynamics for this type of socially dangerous acts for criminal legal guarantee protection of constitutional human rights and international legal obligations of Ukraine concerning combating attacks on freedom of speech and independence of media.

Key words: freedom of speech, freedom of journalist activities, foundation criminalization, criminal responsibility, obstructing the professional activities of journalists.

Вступ. Криміналізація суспільно небезпечних діянь, що мають місце в суспільстві, без сумніву, відіграє провідну роль серед засобів впливу на злочинність. На сьогодні питання кримінальної відповідальності за посягання на свободу слова та журналістської діяльності є одними із найактуальніших і найсерйозніших проблем, що постали перед суспільством і потребують свого вирішення. Проголошений Україною шлях на побудову суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави вимагає неухильного дотримання й

захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, у тому числі свободи думки і слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань.

Проблемам, пов'язаним із розвитком і функціонуванням засобів масової інформації (далі – ЗМІ) у сучасному суспільстві, присвячена низка фундаментальних і прикладних робіт, велика кількість наукових статей із юридичних, політичних, соціологічних наук та державного управління. Проблемою кримінально-правового захисту діяльності ЗМІ займалися П. Берзін, Р. Вереша, С. Головатий, С. Лихова, Т. Лазутіна, А. Марущак, Л. Костенко, О. Красильникова, Д. Кукушкін, Н. Кушакова й ін.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування соціальної зумовленості криміналізації порушень свободи слова та діяльності журналістів; аналіз відповідності підстав криміналізації порушень свободи слова й діяльності журналістів розробленим теорією кримінального права вимогам криміналізації суспільно небезпечних посягань.

Результати дослідження. За останні десятиліття кардинально змінилися відносини влади й суспільства. Засоби масової інформації в цих відносинах знаходяться на «передовій» і виконують функцію «сторожових псів демократії». Останні події в Україні тільки посилюють висновки про те, що ЗМІ є комунікатором між владою та суспільством, і якщо з певних причин налагодження такого діалогу неможливе, і владу, і суспільство чекають соціальні потрясіння. Отже, розвиток демократії в Україні якнайтісніше пов'язаний із забезпеченням і захистом діяльності ЗМІ.

Як складова авторитарного режиму журналістика за часів колишнього СРСР у своїй діяльності спиралась на партійні постанови й указівки, а не на правові документи, як прийнято в усіх цивілізованих країнах світу. І лише з проголошенням демократії та гласності після 1986 р., із прийняттям у 1990 р. в колишньому СРСР Закону «Про пресу та інші засоби масової інформації» поступово почали розв'язуватися проблеми функціонування ЗМІ [1, с. 47]. Сучасне правове регулювання сфери комунікації визначає й новий підхід до кримінально-правового забезпечення охорони вказаних правовідносин. Поряд із цим об'єктивно, з одного боку, відпадає суспільна небезпека низки діянь, що раніше визнавалися злочинними, з іншого – виникає суспільна небезпека діянь, що колись такими не були, зокрема, тому що їх не існувало або ж вони існували у фарватері інших правовідносин і не потребували самостійної регламентації. Ця тенденція виявляється, по-перше, у декриміналізації низки злочинних посягань; по-друге, у криміналізації новопосталих суспільно небезпечних посягань; по-третє, в істотній зміні норм у сфері посягання на свободу слова, інформації та діяльності журналістів.

В історії людства пам'ятними є випадки переслідування за інакомислення, зокрема в часи інквізиції, фашизму, сталінізму. І якщо перші правові норми про право людини на свободу слова з'являються лише в середині ХХ ст., то суворі заходи заборони, у тому числі кримінально-правові, існували вже в перших кримінальних законах. Так, уже в Укладенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. [2] установлювалась кримінальна відповідальність за розголошення таємних відомостей, за різні види наклепу та образи, у тому числі вчинені за допомогою друкованих текстів і зображень (ст. ст. 267, 270). Окремо виділялась глава 5 «Про порушення постанов про цензуру», де в відділенні другому «Про порушення постанов про книгодрукарні та торгівлю книгами, естампами і т. п.» установлювалась відповідальність за друк книг, періодичних видань без попередньої цензури (ст. ст. 1310–1314). Аналогічні заборони містилися в Кримінальному укладенні 1903 р. [3]. Слово стало не тільки засобом спілкування, а й причиною впливу на людину, обмеженням її найприроднішого права. І тільки із розвитком цивілізації людство доходить висновку про необхідність підтримання свободи слова як основного права людини. На сьогодні свобода думки та слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань є стрижнем багатьох міжнародних угод і визнаються основними правами людини всім світовим співтовариством.

Прийняття нового Кримінального кодексу України (далі – КК України) у 2001 р. ознаменувало зміну в підходах кримінально-правового забезпечення охорони свободи слова та професійної діяльності журналістів. Ст. 171 КК України передбачає відповідальність за

умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів і переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків. Але, щоб закон працював, був більш ефективним у боротьбі із відповідними суспільно небезпечними діяннями, ніж інші правові норми, кримінально-правова заборона мусить бути соціально та кримінологічно зумовленою [4, с. 13]. Теза про те, що кримінальний закон, щоб бути корисним суспільству, повинен виражати не свавілля законодавця, а об'єктивну суспільну необхідність, була висунута ще основоположником учення про криміналізацію Чезаре Беккарія.

На сьогодні в літературі можна зустріти різноманітні класифікації передумов криміналізації. Виділяють «критерії криміналізації», «принципи криміналізації», «підстави криміналізації», «умови криміналізації», «криміналізаційні приводи», «фактори, що зумовлюють обсяг, характер та способи криміналізації», «соціальні фактори, що зумовлюють кримінально-правову заборону». Ці передумови тісно переплітаються між собою й часто мають на увазі одне й те саме. Комплексне дослідження основ і принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь було здійснено в роботі колективу авторів (В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобін та інші) «Підстави кримінально-правової заборони: криміналізація і декриміналізація» [5]. Запропоновані в розглянутій роботі підстави й принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь є переконливими та дають змогу вирішити питання криміналізації порушень свободи слова та діяльності журналістів.

Підставами криміналізації є процеси, що відбуваються в матеріальному й духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей [5, с. 204]. Отже, ці процеси зумовлюють необхідність прийняття законодавцем рішення про встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. Необхідність криміналізації суспільно небезпечних діянь зумовлюється наявністю таких підстав:

- 1) несприятлива динаміка певного виду суспільно небезпечних діянь;
- 2) суттєвий розвиток нової групи суспільних відносин на підставі соціальних, політичних, економічних змін у державі;
- 3) необхідність кримінально-правової гарантії охорони конституційних прав і установлень;
- 4) наявність міжнародно-правових зобов'язань України щодо протидії певним правопорушенням.

Кожна із зазначених обставин має самостійний характер і може бути приводом для криміналізації відповідних порушень, тоді як підтвердження необхідності криміналізації з кількох напрямів додає додаткових аргументів на користь установа кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання.

Найбільш яскравим показником необхідності криміналізації є несприятлива динаміка певного виду суспільно небезпечних діянь. Криміногенна обстановка останніми роками в Україні характеризується наявністю вкрай негативної та дуже стійкої тенденції зміни структури правопорушень, пов'язаних із посяганням на свободу слова й інформації, перешкоджанням професійній діяльності журналістів, їх поширеності у сфері громадського життя. За даними Генеральної прокуратури України за січень–вересень 2013 р. в Єдиному реєстрі досудових розслідувань обліковано 42 кримінальні провадження, відкриті за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 171 КК України, і лише 6 із них направлено до суду з обвинувальним актом, у 2012 році – 5, у 2011 р. – 5, у 2010 р. – 4, у 2009 р. – 2, у 2008 р. – 1. Водночас реальний стан речей ще складніший. В Україні спостерігається суттєве погіршення ситуації із дотриманням свободи слова та захисту професійної діяльності журналістів. Згідно із дослідженням Інституту масової інформації, 2012 р. став для ЗМІ найгіршим за останні десять років [6]. Загалом експерти зафіксували 324 випадки порушення прав журналістів, з них арешти – 6, напади, побої, погрози – 40, перешкоджання професійній діяльності, цензура – 180, економічний і політичний тиск – 43 [6]. На жаль, указані дані не враховують останніх трагічних подій, що відбуваються в Україні, починаючи з 2014 р. Повсякденням стає втручання в редакційну політику, економічний тиск на редакції, невмотивоване звільнення жур-

налістів із роботи, захоплення, побиття журналістів, вилучення матеріалів і журналістської техніки, що є грубим порушенням законів України й наступом на свободу слова [7].

Зазначені тенденції спостерігаються в усьому світі. Згідно з доповіддю організації «Репортери без кордонів», у 2012 р. у світі загинуло на 33% більше журналістів, порівняно з попереднім роком. Було вбито 88 професійних журналістів і 47 цивільних, понад тисячу журналістів і блогерів було заарештовано, більше ніж дві тисячі зазнали погроз і нападів [8]. Аналіз скарг, проведений Тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради, свідчить, що нерідко саме представники влади, голови рай- та облдержадміністрацій і місцевих рад намагаються втручатися в роботу редакцій; вимагають позитивних матеріалів про свою діяльність, лояльності до влади; порушують правила акредитації для ЗМІ, відмовляючи в допуску на певні заходи окремим медіа; дозволяють собі публічно вичитувати журналістів за їхні критичні матеріали. Подібні сигнали надходили від журналістів Хмельницької, Черкаської, Одеської, Донецької, Харківської областей [7].

На думку впливових українських і міжнародних неурядових організацій, за останній рік ситуація зі свободою слова в Україні погіршилася. Занепокоєння у своїх щорічних звітах висловили такі правозахисні організації, як «Репортери без кордонів», «Freedom House», «Артикль – 19», інші, які оцінили стан преси в Україні як «частково вільний». Моніторинг телевізійних новин, який здійснюють недержавні організації, зокрема Інститут масової інформації, свідчить про дисбаланс присутності влади в новинах українських телеканалів, передусім державного телеканалу.

Але найбільш прикритим явищем є те, що більша частина злочинних посягань на свободу слова залишається в тіні. Як зазначено у звіті тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування випадків цензури у засобах масової інформації, тиску на свободу слова в Україні та перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (далі – ТСК), «викликає занепокоєння збільшення випадків перешкоджання журналістській діяльності, особливо з боку силових структур; неможливість на практиці захистити журналістів, які постраждали під час виконання професійних обов'язків, яким правоохоронні органи і суди по суті відмовляють у відкритті і розгляді справ за фактом перешкоджання журналістської діяльності» [7]. ТСК відзначає, що під час її засідань представники Генеральної прокуратури інформували, що більшість скарг, за їхньою інформацією, не має підстав для прокурорського реагування. Висока латентність цих злочинів, яка в більшості випадків має штучний характер і зумовлена, по-перше, небажанням правоохоронних органів порушувати кримінальні провадження за ст. 171 КК України; по-друге, у багатьох випадках правоохоронні органи намагаються кваліфікувати злочинні дії за іншими статтями Кримінального кодексу (зокрема ТСК розглянула кілька фактів, коли журналісти постраждали під час виконання своїх професійних обов'язків, але ст. 171 КК України не була застосована до нападників [7]); по-третє, наявна редакція ст. 171 КК України викликає обґрунтовані зауваження, що стосуються складнощів установлення та доказування вини особи в перешкодженні професійній діяльності журналістів. Юристи, які опікуються захистом медіа в судових справах, констатують, що у випадку із журналістами всі рішення в кримінальному процесі виносяться на користь підсудного, який стверджує, що не знав, що перед ним журналіст, тому ст. 171 КК України не застосовується. Згідно з відповіддю Генеральної прокуратури, у 2010 р. лише в одній справі суд присудив 850 грн штрафу на підставі ст. 171 КК України. Усі інші справи закриті, або скасовані, або перекваліфіковані на іншу статтю, або знаходяться на розгляді, або порушники амністовані [7].

Суттєвий розвиток нової групи суспільних відносин також є однією із значущих підстав криміналізації [5, с. 205]. Не викликає сумнівів той факт, що зі здобуттям Україною незалежності й розвитком і становленням ЗМІ в державі потребують перегляду підходи до правової регламентації відносин із питань свободи слова та інформації. У ст. ст. 15 і 34 Основного Закону зазначається, що суспільне життя в нашій державі ґрунтується на політичній, економічній та ідеологічній багатоманітності. Кожна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

У демократичному суспільстві з метою створення стримувань і противаг здійснюється поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Водночас небезпідставним є сучасне твердження про те, що ЗМІ являють собою «четверту владу», здатну контролювати і примушувати до виконання своїх обов'язків будь-який орган державної влади. Починаючи з 1992 р., Верховна Рада України прийняла низку законодавчих актів, що тим чи іншим чином стосуються різних галузей діяльності ЗМІ. На сьогодні українське законодавство про ЗМІ й інформаційний простір включає в себе значну кількість нормативних документів, серед них Закони України: «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення» тощо. Із прийняттям нового КК Україна встановила кримінальну відповідальність за перешкоджання професійній діяльності журналіста, тим самим підтвердивши тезу про свободу слова як основну цінність демократичної, правової держави. Свобода ЗМІ означає здійснення права критики без політичної цензури, залякування або будь-якого іншого державного тиску. Слово журналіста, що є якісним результатом такої свободи, у більшості випадків здатне докорінно змінити громадську думку.

Неможливо залишити поза увагою такі підстави, як необхідність кримінально-правової гарантії охорони конституційних прав та установлень і наявність міжнародно-правових зобов'язань України. Міжнародна спільнота не має одностайної думки щодо криміналізації правопорушень, які посягають на право свободи вираження своїх поглядів та отримання, зберігання й розповсюдження інформації. Більше того, кримінальне законодавство більшості європейських країн не встановлює в чистому вигляді кримінальної відповідальності за порушення вказаного права, а більшість країн пострадянського простору, навпаки, під час прийняття нових кримінальних кодексів визнали злочинними вказані порушення. Незважаючи на наявні прямо протилежні погляди з цього питання, основні права та свободи людини, у тому числі свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, є стрижнем багатьох міжнародних угод. На підставі міжнародних угод формуються міжнародні організації – Організація Об'єднаних Націй (ООН), Організація щодо безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи тощо. Основним завданням цих організацій є розвиток і контроль за дотриманням прав людини. Права, які закріплюються в міжнародних угодах під егідою таких організацій, мають наддержавний характер. Права на свободу слова та діяльності ЗМІ закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р., у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права й Факультативному протоколі до нього, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Україна є учасником більшості міжнародних угод із забезпечення та дотримання прав і свобод людини, а тому криміналізація порушень свободи слова є додатковим підтвердженням реальних кроків нашої держави в захисті прав на свободу вираження своїх поглядів.

Доцільність розгляду такого фактора, як необхідність кримінально-правової гарантії захисту конституційних прав та установлень, разом із іншими підставами криміналізації, на нашу думку, незаперечна. По-перше, згідно зі ст. 1 КК України, правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина є одним із головних завдань кримінального законодавства України. По-друге, така охорона належить до правових гарантій реального здійснення цих прав поряд із економічними, соціальними, організаційними й іншими гарантіями. По-третє, Конституцією України (ст. 55) закріплюється право кожної людини на судовий захист від посягань на її права і свободи, що потребує криміналізації найбільш суспільно небезпечних з них.

Ст. 34 Конституції України гарантується право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Відповідно до ч. 2 згадуваної статті, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Зазначені права і свободи людини та громадянина України є основною цінністю вільної людини, їх відсутність або порушення зумовлюють нежиттєздатність інших прав і свобод.

Висновки. В Україні справді існували об'єктивні підстави, які змусили законодавця розглянути питання встановлення кримінальної відповідальності за порушення свободи

слова й діяльності ЗМІ. Водночас аналіз порушень у сфері свободи слова та практики застосування норми, передбаченої ст. 171 КК України, підтверджує необхідність розширення меж впливу кримінального закону на вказані відносини й удосконалення змісту чинної норми.

Отримані результати дослідження дають змогу надалі перейти до аналізу принципів криміналізації свободи слова та діяльності ЗМІ, що допоможе загалом визначити доцільність і соціальну зумовленість криміналізації вказаних порушень.

Список використаних джерел:

1. Гавдьо Ю.Р. Історичні аспекти нормативно-правового регулювання засобів масової інформації / Ю.Р. Гавдьо // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2010. – № 1 (3). – С. 47–52.

2. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. – Екатеринослав, 1909. – 53 с.

3. Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. С мотивами и извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Мин. Юстиции в Гос. Совете. / издание Н.С. Таганцева. – С.-Петербург : Государственная типография, 1904. – 1124 с.

4. Курс уголовного права. Общая часть : в 2 т. / [Г.Н. Борзенков и др.] ; под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1999. – Т. 1 : Учение о преступлении : [учебник для вузов]. – 1999. – 592 с.

5. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / [П.С. Дагель и др.] ; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. – М. : Наука, 1982. – 304 с.

6. Отчет института массовой информации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://focus.ua/society/268943/>.

7. Звіт тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.poryad.com/?p=11317>.

8. Отчет общественной организации «Репортеры без границ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://euroua.com/humrights/journalism/1624-reportery-bez-granits-2012-god-samyj-plokhoy-dlya-svobody-pressy>.

